

значуваного ним політичного феномена в сучасному світі – поза сумнівом, вимагають подальших ґрунтовних досліджень.

Використані джерела та література:

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. 2-е вид. / Пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2005. 584 с.
2. Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / Пер. з фр. Київ: Пульсари, 2007. 136 с.
3. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз (1922–1982) / Пер. з нім. Київ: Дух і Літера, 2008. 278 с.
4. Кульчицький С.В. Тоталітаризм. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_al&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Totalitaryzm
5. Sheldon S. Wolin. Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism. New Edition. Princeton University Press, 2017. 400 p.

УДК 94:322 (47+57) "1917/1922"

М.І. Отрош

доктор юридичних наук

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ЧАСИ ПРАВЛІННЯ В. ЛЕНІНА (1917–1922 РР.)

У статті поставлено завдання дослідження виробленої в часи правління Леніна радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, що знайшла своє відображення в антирелігійному законодавстві та практиці його застосування, спрямованих на позбавлення православної церкви юридичних і майнових прав, утиск політичних прав духовенства та жорстокі розправи над ним. Прихід до влади більшовицької партії означав для православної церкви настання епохи жорстоких гонінь та її безправного становища на увесь період існування радянської влади.

Ключові слова: політика більшовиків у галузі релігії, ленінські основи радянської тоталітарної моделі державно-церковних відносин, Російська православна церква, радянське антирелігійне законодавство, кампанія з розкриття святих мощей, кампанія з вилучення церковних цінностей.

The Religious Policy of the Bolsheviks in Relation to the Russian Orthodox Church under V. Lenin (1917–1922)

The article sets out the task of researching the Soviet totalitarian model of state-church relations developed during Lenin's reign, which was reflected in anti-religious legislation and the practice of its application, aimed at depriving the Orthodox Church of its legal and property rights, oppressing the political rights of the clergy and brutalizing them. The coming to the state leadership of the Bolshevik Party meant for the Orthodox Church the beginning of an era of brutal persecution and its lawless position for the entire period of existence of Soviet power.

Keywords: *the policy of the Bolsheviks in the field of religion, the Russian Orthodox Church, the Leninist foundations of the Soviet totalitarian model of state-church relations, the Soviet anti-religious legislation, the campaign to reveal holy relics, the campaign to seize church values.*

Засади радянської тоталітарної політики у сфері релігії почали активно формуватися ще за правління В.І. Леніна (Ульянова), який очолював революційний російський уряд – Раду народних комісарів (далі – РНК) фактично до травня 1922 р. У цей час було повністю змінено державний і суспільний устрій країни. Проголошувалося, що вся влада належить радам робітничих і селянських депутатів, однак насправді державою керувала верхівка Російської комуністичної партії (більшовиків) (далі – РКП(б)) на чолі з Леніним. Усі інші політичні партії було заборонено, опозиційну пресу ліквідовано, обрані на загальних демократичних виборах Установчі збори розігнано, політичні та ідейні противники більшовиків зазнавали репресій. На цьому політичному тлі в період правління Леніна і формувалася політика більшовиків у сфері релігії та почала вибудовуватися радянська тоталітарна модель державно-церковних відносин.

Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Передусім це стосувалося православної церкви – найбільшої і найвпливовішої конфесії, яка раніше офіційно займала провідне становище. За негативного ставлення до всіх релігій більшовики виявляли до православ'я особливу ворожість. Відносини Радянської держави з церквою від самого початку набули конфліктного характеру. Показово, що обрання Помісним собором Російської церкви 1917–1918 рр. патріарха святителя Тихона відбувалося під час запеклих боїв у центрі Москви, коли соборна делегація марно просила революціонерів відмовитися від артилерійського обстрілу святинь Московського Кремля. Надалі встановлення в країні радян-

ської влади супроводжувалося серією жорстоких розправ революційних загонів над представниками духовенства.

На словах більшовики заявляли про відданість демократичним принципам рівності всіх релігій і свободи совісті. Перші законодавчі акти радянської влади в релігійній сфері дійсно формально продовжували курс попереднього буржуазного Тимчасового уряду на створення позаконфесійної держави. Прийнята РНК 2 листопада 1917 р. «Декларація прав народів Росії» проголошувала «скасування всіх і всіляких національних і національно-релігійних привілеїв та обмежень» і по суті повторювала положення «Декларації Тимчасового уряду про його склад і завдання» (3.03.1917), постанов Тимчасового уряду «Про скасування віросповідних і національних обмежень» (20.03.1917) і «Про свободу совісті» (14.07.1917). Постанова Народного комісаріату освіти (Наркомосвіти) від 11 грудня 1917 р. «Про передання справи виховання та освіти з духовного відомства у відання комісаріату народної освіти» [1], що переклала всі духовні навчальні заклади під управління Наркомосвіти, базувалася на постанові Тимчасового уряду від 20 червня того самого року про об'єднання навчальних закладів різних відомств (зокрема духовного) у віданні Міністерства народної освіти.

Утім, якщо Тимчасовий уряд ініціював лише деякі часткові реформи у релігійній сфері, пропонуючи остаточне врегулювання державно-церковних відносин після Установчих зборів, то радянська влада негайно розпочала рішучий і послідовний наступ на позиції церкви. Одним із найперших радянських законодавчих актів став декрет «Про землю» від 27 жовтня 1917 р., який скасовував право власності на всі монастирські і церковні землі (п. 2) [2, с. 3]. 16 грудня того самого року опубліковано декрет «Про розірвання шлюбу», а 18 грудня – «Про цивільний шлюб, про дітей і про ведення книг актів стану», згідно з якими реєстрація актів шлюбу, народження і смерті переходила від релігійних організацій у відання державних органів.

У грудні 1917 – січні 1918 рр. відбулося звільнення з армії та флоту військових духовників, закрито палацові та деякі домові храми, конфісковано синодальну друкарню, через що припинився випуск «Церковних відомостей» і «Церковно-громадського вісника». 4 січня 1918 р. РНК постановила реквізувати приміщення Олександрівської лаври (що було зірвано організованим спротивом вірян, але призвело до жертв), а також майно храмів Московського Кремля. Пізніше Ленін в одній зі своїх публічних промов згадав релігійне питання серед завдань, з якими не міг упоратися Тимчасовий уряд, а більшовики вирішили їх у найкоротший період: «За яких-небудь десять тижнів, починаючи від 25 жовтня (7

листопада) 1917 року до розгону Установчих зборів (5 січня 1918 року), ми зробили у цій сфері в тисячу разів більше, ніж за вісім місяців своєї влади зробили буржуазні демократи і ліберали (кадети) та дрібнобуржуазні демократи (меншовики та есери)» [3, с. 145]. Цю рішучість Ленін пояснював тим, що більшовики, на відміну від Тимчасового уряду, не відчували жодної поваги до «пережитків, залишків кріпосництва... тричі проклятого середньовіччя», до якого він відносив і релігію: «Ми з релігією боролися і боремся по-справжньому». Отже, дійсною метою релігійної політики радянської влади було не розмежування сфер державної і церковної діяльності, а пряма боротьба з церквою.

Особливого значення відразу після приходу більшовиків до влади Ленін надавав розробці основного законодавчого акту, який повинен був визначити місце релігії у Радянській державі. У листопаді 1917 р. за його дорученням священник М.В. Галкін (який приєднався до більшовиків і невдовзі зняв із себе сан) склав проект закону «Про розмежування сфери діяльності державної і сфери суто церковної» [4, с. 646]. Законопроект передбачав оголошення релігії приватною справою кожної людини, а релігійних об'єднань – приватними союзами, які вільно керують своїми справами. Підтверджувалося передання від церкви державним органам функцій запису актів громадянського стану; викладання Закону Божого у вищій, середній і початковій школі ставало обов'язковим. Проект декрету, опублікований у центральному органі більшовицької партії [5], не виходив за рамки попередніх декларацій.

Леніна не влаштував такий помірний варіант, він наполягав на прийнятті закону, який би повністю змінив правове та майнове становище релігійних організацій. Подібний закон спрямовувався передусім проти Російської православної церкви (РПЦ), яка мала в минулому особливий державний статус і володіла значною власністю. Для роботи над законопроектом створено комісію на чолі з наркомом юстиції та освіти.

20 січня 1918 р. новий законопроект було розглянуто і затверджено на засіданні РНК. Спочатку він називався декретом «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» (назва «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» з'явилася після опублікування у збірнику «Зібрання узаконень» 26 січня 1918-го) [6, с. 9]. У законі повторювалися принципи вільного сповідання будь-якої релігії, підтверджувалося позбавлення релігійних організацій матеріальної підтримки з боку держави, при цьому запроваджувалися серйозні обмеження на їхню діяльність. Встановлювалася пряма заборона на викладання релігійних віровчень в усіх школах (включаючи приватні) поряд із викладанням загальноосвітніх предметів. Найбільш тяжким для церкви було позбав-

лення її юридичних і майнових прав: «Жодні церковні та релігійні товариства не мають права володіти власністю. Прав юридичної особи вони не мають. Усе майно наявних у Росії церковних і релігійних товариств оголошується народною власністю». Декрет заклав основи безправного становища церкви на увесь період існування радянської влади.

Слід зазначити, що у ході роботи над остаточним текстом декрету Ленін особисто вніс до нього низку правок. Він замінив першу фразу: «Релігія є приватною справою кожного громадянина Російської Республіки» словами «Церква відокремлюється від держави», додав положення про усунення з офіційних актів будь-яких вказівок на релігійну належність громадян і включив у пункт про націоналізацію церковної власності принципово важливе уточнення про передання релігійним товариствам молитовних будівель і богослужбових предметів у безоплатне користування за спеціальними постановами місцевої чи центральної влади. Повідомляючи про прийняття закону в радіограмі від 22 січня 1918 р., він назвав його «Декретом про повне відокремлення церкви від держави і про конфіскацію всього церковного майна» [7, с. 322].

У день законодавчого відокремлення церкви від держави вийшло розпорядження наркома державного піклування А.М. Коллонтай: «Видачу коштів на утримання церков, каплиць та здійснення релігійних обрядів припинити, видачу коштів на утримання священнослужителів і законвчителів припинити з 1 березня цього року». 24 січня 1918 р. прийнято декрет «Про запровадження західноєвропейського календаря», згідно з яким першим днем після 31 січня того-таки року стало вважатися не 1 лютого, а 14 лютого [8, с. 10]. Відтоді держава і православна церква стали жити за різним календарним стилем. У перші роки радянської влади співіснування державного і церковного календарів не створювало серйозних проблем, однак надалі, коли влада стала бачити у переході на новий стиль ознаку лояльності, ця проблема набула для церкви гострого характеру. 14 лютого 1918 р. вийшов декрет про ліквідування придворного духовенства і передання благодійних установ двірського відомства з усіма капіталами у відання Наркомату державного піклування і закриття придворних соборів і церков. За тиждень після прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави» загін червоногвардійців зайняв приміщення Синоду у Петрограді, конфіскувавши цінні папери й активи на суму 46 млн. руб. Роботу колишніх синодальних органів припинено. При цьому більшовики поки не втручалися у діяльність заснованих Помісним Собором вищих органів церковного управління в Москві – очолюваних патріархом Синоду і Вищої Церковної Ради.

Помісний Собор своєю постановою від 25 січня (7 лютого) 1918 р. назвав декрет «Про відокремлення церкви від держави» замахом на увесь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Собор закликав вірян об'єднуватися для захисту святинь. По всій країні скликалися зібрання духовенства і мирян, створювалися об'єднання парафій. У січні та на початку лютого у Петрограді, Москві та багатьох інших містах відбулася велелюдна хресна хода. У Харкові, Воронежі, Самарі, Шацьку і Тулі по мирних церковних процесіях було відкрито вогонь з боку червоногвардійців, серед вірян були жертви. Вочевидь тоді у радянському керівництві обговорювалася можливість здійснення організованих репресій проти православної церкви. Ленін доручив розпорядникові справ РНК В.Д. Бонч-Бруевичу передати патріархові Тихону, що «радянська влада не збирається надівати на його голову вінець мучеництва, але всі ті, хто буде поширювати його твори, будуть арештовані та віддані під суд» [9, с. 142].

Активні виступи проти декрету «Про відокремлення церкви від держави» виявилися несподіваними для більшовиків, які розраховували, що декрет не зустрінє серйозного спротиву. До того ж, у лютому-березні 1918 р. становище радянської держави стало особливо нестійким через наступ німецьких військ і втрати величезних територій на заході країни. У таких умовах більшовики вважали можливим вступити в діалог з церквою і висловили готовність піти на певні поступки з менш важливих для них натовді релігійних питань.

Радянські представники заявили про можливість пом'якшення норм декрету «Про відокремлення церкви від держави» при його практичній реалізації, шляхом видання додаткових інструкцій та постанов із урахуванням інтересів церкви. Всі наступні радянські закони, що торкатимуться віросповідувальних питань, передбачалося опрацьовувати за участі представників релігійних організацій. Стверджувалося, що релігійні організації зможуть отримати права юридичних осіб, зареєструвавшись цивільним чином. В.Д. Бонч-Бруевич дав обіцянку не закривати духовні семінарії у Москві, а також дозволити вірянам відвідувати святині Московського Кремля. У цьому контексті, більшовиками було дозволено відправлення пасхальної служби у Кремлі (єдиний раз за весь період радянської влади). Тимчасовий доступ до кремлівських святинь виявився єдиною поступкою, зробленою радянським урядом.

У квітні 1918 р. РНК утворила Міжвідомчу комісію щодо опрацювання інструкції з відокремлення церкви від держави. До неї передбачалося включити представників усіх зацікавлених організацій, відомств і компетентних осіб, однак залучення для роботи в комісію представників релігійних організацій, всупереч раніше обіцяному, не відбулося. 8 трав-

ня Міжвідомчу комісію ліквідовано, замість неї при Наркоматі юстиції (далі – НКЮ) створено 8-й (від 1922 р. – 5-й) відділ з упровадження декрету «Про відокремлення церкви від держави» – головну урядову установу, відповідальну за релігійну політику в країні. Очолив відділ війсьничий атеїст, заступник наркома юстиції П.А. Красіков. Неофіційно 8-й відділ також називався Ліквідаційним, оскільки його основним завданням була повна ліквідація колишньої, дореволюційної системи державно-церковних відносин. Існувало і більш розширене тлумачення завдань відділу: ліквідація усєї ієрархічної системи управління РПЦ і перетворення її на сукупність самокерованих релігійних громад.

У травні 1918 р. відбувається нове посилення тиску на церкву. Ймовірно, це було пов'язано із загальним курсом більш жорсткої внутрішньої політики РКП(б) через початок повномасштабної громадянської війни. Можливо також, що більшовики стали сприймати як реальну загрозу зростання релігійної активності, що виявлялася, наприклад, у загальнонародному святкуванні Пасхи й особливо в улаштованій 22 травня 1918 р. Союзом православних парафій Москви грандіозній хресній ході на Червоній площі. Ці заходи за масштабами перевершили влаштовані раніше більшовиками урочистості з нагоди 1 травня і сприймалися владою як «збирання сил організованої контрреволюції». Для протидії цьому було вирішено «провести проти духовенства посилену письмову агітацію», а також «вжити заходів щодо вселення міської бідноти в монастирські та інші духовні будинки». Розпочався активний процес захоплення та вилучення монастирських і церковних будівель у великих містах. У Москві, всупереч обіцянці В.Д. Бонч-Бруевича, у будівлях духовних семінарій розміщено військові частини. Зрештою, прийнята 10 липня 1918 р. Конституція РСФРР підтвердила положення декрету «Про відокремлення церкви від держави»: «З метою забезпечення за трудящими дійсної свободи совісті церква відокремлюється від держави і школа від церкви, а свобода релігійної і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами» (Розділ II, п. 13). Конституція утвердила позбавлення виборчих прав духовенства поряд зі злочинцями, колишніми поліцейськими та іншими особами, які «живуть на нетрудові доходи» (Розділ IV, п. 65) [10, с. 63–71].

24 серпня 1918 р. видано постанову (інструкцію) НКЮ «Про порядок втілення в життя декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [11, с. 116–122]. Всупереч усім обіцянкам, цей документ було складено без участі представників релігійних організацій і ним висувалися ще жорсткіші вимоги до релігійних об'єднань. Інструкція роз'яснювала порядок надання молитовних будівель у користування

городам після обов'язкового укладення договору з місцевими органами влади та опису їхніми представниками церковного майна. Утверджувалося повне вилучення у релігійних товариств усього небогослужбового майна, закривалися всі релігійні добродійні та просвітницькі товариства. 20 вересня 1918 р. через конфіскацію приміщень Московського єпархіального будинку, де проходили соборні засідання, передчасно припинив свою роботу Всеросійський Помісний Собор.

Репресії набули організованого характеру після видання 5 вересня 1918 р. декрету РНК «Про “Червоний терор”», який наказував забезпечити захист Радянської Республіки «від класових ворогів шляхом ізолювання їх у концентраційних таборах», а також постановляв, що «підлягають розстрілові всі особи, причетні до білогвардійських організацій, змов і заколотів» [12, с. 789]. Священнослужителів розстрілювали за саму лише належність до духовного стану, звичайно об'єднуючи в групи засуджених разом із колишніми офіцерами російської армії, чиновниками, політичними діячами і підприємцями, або як заручників у відповідь на терористичні акти проти радянських керівників, або за абсолютно надуманими обвинуваченнями у підготовці збройних виступів проти радянської влади. Сам Ленін у період громадянської війни включав духовенство до категорії потенційних ворогів нової влади, проти яких репресії мали спрямовуватися насамперед. Усього в 1918 р., згідно з даними ВНК, за вироками революційних трибуналів було розстріляно 827 священнослужителів (за іншими даними – близько 3 тис.) [13, с. 403].

Пряма загроза в цей час нависла і над самим патріархом. У більшовицькій пресі проти святителя Тихона відкрито звинувачували у причетності до «змови Локкарта» – спроби повалення радянського уряду, нібито організований главою британської місії у Москві Р. Локкартом і відверненій зусиллями Всеросійської надзвичайної комісії. 24 листопада стався обшук у патріаршій резиденції на території Троїцького подвір'я, патріарх потрапив під домашній арешт, а згодом і на допит у ВНК (Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією і саботажем). Святитель Тихон відхилив звинувачення у закликах до повалення радянської влади: «Жодних звернень щодо “повалення радянської влади” я не підписував і будь-яких дій для цього не чинив і чинити не збираюся. Що багатьом заходам народних правителів я не співчуюю і не можу співчувати, як служитель Христових начал, цього я не приховую, але... не наша справа судити про земну владу, Богом допущену, а тим більше вчиняти дії, спрямовані на її повалення» [14, с. 75]. 6 січня 1919 р. після чисельних клопотань з боку Синоду та об'єднань парафіян патріарх був звільнений з під домашнього арешту.

Протягом 1918 р. для радянського керівництва ставала дедалі очевиднішою невдача розрахунків на самоліквідацію РПЦ після позбавлення її державних субсидій та конфіскації власності. Завдяки підтримці вірян і твердій позиції православних ієрархів церква змогла вистояти у надзвичайно важких умовах. Певні труднощі зі здійсненням релігійної політики виникли й через неорганізованість радянського апарату на місцях. 8-й відділ НКЮ звинувачував місцеві органи як у перевищенні своїх повноважень в антицерковних діях («конфіскація предметів культу без складення описів, розстріли та арешти без санкції вищих органів тощо»), що шкодило репутації влади, так і у відсутності належної уваги до виконання декрету «Про відокремлення церкви від держави». В результаті у деяких губерніях продовжувала діяти більшість церковнопарафіяльних шкіл, а викладання Закону Божого відбувалося «ледь не повсюдно», метричні книги як і раніше велися духовенством. Через «всілякі ускладнення» практичне здійснення декрету «Про відокремлення церкви від держави» затягнулося на декілька років і в деяких регіонах закінчилося вже після 1921 р. Втім, повне виконання законодавчих норм щодо освіти, доброчинності чи ведення метричних записів не було визначальною ціллю радянської релігійної політики, зосередженій передусім на руйнуванні основ церковної організації.

З початком 1919 р. відбувається перехід від перших стихійних «кавалерійських атак на церкву» до більш організованого наступу на релігійні організації. Більшовицьке керівництво певною мірою переглянуло бачення причин значного впливу церкви у суспільстві. Якщо раніше це пов'язувалося передусім із матеріальними церковними багатствами, то тепер пояснювалося вже головне наявністю релігійних забобонів у відсталих мас населення. Отже, найважливішим знаряддям боротьби з церквою ставала антирелігійна пропаганда, рішучий наступ на «релігійне мракобісся» для найшвидшої перемоги над «темнотою мас». Подібні погляди відобразилися в прийнятій у березні 1919 р. на VIII партійному з'їзді Програмі РКП(б), складеній під керівництвом і за особистої участі Леніна. В галузі церковної політики більшовикам віднині пропонувалося не задовольнятися відокремленням церкви від держави, а «неухильно здійснювати фактичне звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас», водночас уникаючи прямого ображення почуттів вірян.

Утім, образа релігійного почуття розумілася більшовиками досить своєрідно. Прийняття пункту про повагу до почуттів вірян у партійній програмі відбулося саме в розпал блюзнірської кампанії з розкриття мошей. Вона стала першою і єдиною з найбільших подібних загально-

державних антицерковних акцій за всю історію радянського періоду. У жовтні 1918 р., під час погрому в Олександровому Свірському в честь Святої Троїці чоловічому монастирі була вперше розкрита рака з мощами преподобного Олександра Свірського, де червоноармійці начебто виявили «воскову ляльку». Отримавши відомості про це, 8-й відділ НКЮ вирішив зробити подібну практику повсюдною, і з лютого 1919 р. розкриття мощей набуло вже масового характеру. 16 лютого Колегія НКЮ прийняла спеціальну постанову «Про організоване розкриття мощей». Улаштовувачам кампанії здавалося, що «викриття шахрайських витівок церковників з мощами» (демонстрація тлінності останків святих) за короткий час підірве авторитет церкви серед народу.

Одночасно і взаємопов'язано з кампанією з розкриття мощей відбувалося масове закриття монастирів. У перший рік радянської влади становище монастирів залишалося невизначеним: у них вилучали земельні угіддя і приміщення, проводилися ревізії, насельники зазнавали репресій, однак загалом монастирське життя в монастирях зберігалося. З весни 1918 р. розпочався процес переходу монастирів на становище сільськогосподарських артілей або комун, що дозволялося радянським законодавством. Однак уже восени 1918-го 8-й відділ НКЮ став вимагати від місцевої влади «ліквідації чорних гнізд» (так монастирі називалися навіть в офіційних радянських документах). Формальною підставою для таких акцій зазвичай слугували розпорядження про виселення з монастирів «дармоїдського елементу».

У листопаді 1918 р. були виселені останні насельники і насельниці Чудова і Вознесенських монастирів Московського Кремля, вхід для вірян до кремлівських храмів остаточно заборонено. Наступної зими ченців було виселено вже з більшості монастирів Москви, будівлі були зайняті під житло, різні радянські установи, а також дитячі притулки, тюрми і концтабори. Рішенням місцевої влади було закрито більшість монастирів в Калузькій, Олонецькій, В'ятській, Костромській, Новгородській губерніях. У 1919 р. запроваджено нові обмежувальні заходи щодо діяльності релігійних організацій. Вийшли розпорядження про недопущення викладання основ релігії особам до 18-и років, про заборону релігійної добродійності, про припустимість закриття храмів «на запит трудящих мас» для використання їхніх будівель під заклади культури та освіти. У зв'язку з тим, що більшовики почали спекулятивні зовнішньоторговельні операції, вони систематично конфісковували на користь держави з храмів виробу з дорогоцінних металів.

Більшовицькою пропагандою активно використовувалися факти співпраці православної церкви з Білим рухом, слугуючи приводом для

антицерковних акцій. Безпосередні репресії проти духовенства набули в 1919 р. значного розмаху, особливо в прифронтовій смузі. Масові страсти священнослужителів відбувалися, як правило, перед відступом червоних військ, а також після приходу Червоної Армії при відступі білих. По всій країні, за підрахунками дослідників, під час громадянської війни було страчено близько 15 тис. священнослужителів та активних мирян з парафіяльних союзів і братств. Велику кількість вірян ув'язнено та кинуто до концтаборів. Багато архіпастирів і пастирів мусило залишити батьківщину [13, с. 405].

Радянська влада намагалася перешкодити діяльності органів вищого церковного управління. 24 грудня 1919 р. патріарха Тихона знову запроторено під домашній арешт, тимчасово ув'язнено декілька членів Синоду. У січні 1920 р. в Москві відбувся судовий процес над діячами Ради об'єднаних парафій на чолі з А.Д. Самарінім і Н.Д. Кузнецовим, які раніше виступали як учасники переговорів з радянською владою з боку церкви. Усі обвинувачені були засуджені до тривалих строків ув'язнення. За вироками трибуналів практикувалося масове ув'язнення небажаних для радянської влади духовних осіб в тюрми і концтабори «до завершення громадянської війни».

Водночас, тривало закриття монастирів. У листопаді 1919 р. прийнято постанову про ліквідування Троїце-Сергієвої лаври як монастиря. 30 жовтня 1919 р. наркомати юстиції та землеробства видали спільний циркуляр, що забороняв ченцям і священникам, як позбавленим виборчих прав, бути членами сільськогосподарських об'єднань. Після цього почалася ліквідація монастирів, раніше перетворених на сільськогосподарські артілі. Усього на кінець 1920 р. було зачинено 673 монастирі.

У цей час власті також активізували кампанію з розкриття мощей. 30 липня 1920 р. РНК прийняла постанову «Про ліквідацію мощей у всеросійському масштабі», якою передбачалося вилучення мощей у вірян і поміщення їх в атеїстичні музеї. 25 серпня того самого року вийшов циркуляр НКЮ про кримінальне переслідування за спротив протидіяти розкриттю мощей. Усього на цей час по країні було здійснено 63 розкриття рак зі святими мощами. До осені цього року завершилася націоналізація церковного майна. Згідно із звітом 8-го відділу НКЮ, на цей час у церкви було вилучено 7 150 млн. руб., 828 тис. десятин монастирської землі, 1 112 доходних будинків тощо [13, с. 406].

Особливістю більшовицької релігійної політики від осені 1919 р. став перехід до агентурної роботи для внесення розколу всередині церкви. Ініціаторами подібних акцій виступили органи ВНК. Призначений у жовтні 1919 р. начальником Секретного відділу ВНК М.І. Лаціс пояс-

нював у доповідній записці необхідність подібного нового напрямку антицерковної боротьби: «Недостатньо однієї комуністичної проповіді, а необхідно зробити все, щоб принизити церкву в очах народу, щоб внести в неї розкладання і тим сприяти її падінню. Це практичне завдання не може взяти на себе ні наша партія, ні церковний відділ Наркомюсту. Не може, тому що в цій роботі доводиться удаватися до методів, які не личать ні нашій партії, ні Наркомюсту. Для цього у нас існує пристосований орган ВНК, який може проводити цю роботу цілком неофіційно» [15, с. 141–142]. Наприкінці жовтня 1919 р. Політбюро і РНК дали ВНК доручення працювати у цьому напрямі. Йшлося передусім про виявлення представників «прогресивного» (прорадянського) духовенства і залучення їх до співпраці.

1 січня 1920 р. М.І. Лаціс дав розпорядження усім місцевим органам ВНК «чинити перешкоди чорносотенному духовенству, навіть арештовуючи, коли доведеться, і допомагати духовенству, яке стоїть за радянську владу». Загалом, на той час дії ВНК щодо внутрішнього розкладання церкви не мали успіху. Проти державної підтримки «прогресивного духовенства» виступили деякі радянські керівники, передусім глава 8-го відділу НКЮ П.А. Красіков. У серпні 1920 р. на його вимогу був ліквідований організований у Москві з санкції ВНК «Виконавчий комітет духовенства на началах комуністичного ладу» (Виконкомдух), який виступав посередником у переговорах влади з Патріархією, залучаючи до співробітництва різні релігійні угруповання, одночасно піддаючи критиці деякі надзвичайні дії 8-го відділу НКЮ. Глава Виконкомдуху А.Ф. Філіппов був арештований за те, що «не домігся суттєвого розкладення духовенства і переведення його до лав прибічників радянської влади, натомість заважав діяльності радянських установ у боротьбі з церковниками» [16, с. 81–82]. У листопаді 1920 р. Ленін запропонував керівникам відомств, причетних до релігійної політики, обмінятися думками про можливість використання «реформаторської» частини духовенства для усунення від управління церквою патріарха Тихона. Нарком просвіти А.В. Луначарський і глава ВНК Ф.Е. Дзержинський схвалили тактику негласної підтримки у своїх цілях «прогресивних» груп всередині церкви, а П.А. Красіков знову виступив рішуче проти цього.

Поступово керівництво РКП(б) схилилося до необхідності зміни тактики боротьби з церквою, до переходу від «військових прийомів і методів» до активізації пропагандистських зусиль серед населення. Вирішальною обставиною, що змінила деякі методи антирелігійної політики, став перехід на початку 1921 р. до нової економічної політики (неп), що ґрунтувалася на компромісі з селянством: радянське керівництво муси-

ло виявляти терпиміше ставлення до релігії, оскільки переважна частина сільського населення залишалася вірянами.

За деякого дійсного пом'якшення антирелігійної пропаганди (наприклад, фактично припинилися кампанії з розкриття мощей, хоча вже вилучені мощі активно використовувалися в атеїстичних виставках) загальний репресивний курс щодо православної церкви не зазнав у 1921 р. принципових змін. Надалі, хоч і менш активно, відбувалося закриття монастирів. За рік було ліквідовано 49 монастирів, таким чином, на початок 1922 р. країна втратила майже 2/3 раніше наявних монастирів. Тільки у вересні 1921 р. було офіційно звільнено з-під домашнього арешту патріарха Тихона, проте арешти та суди над представниками духовенства тривали.

У лютому–травні 1922 р., в останні місяці фактичного керівництва Леніна Радянською державою, було організовано новий масштабний наступ на православну церкву – кампанію з вилучення церковних цінностей. Натоді, попри всі гоніння, церква змогла зберегти свої центральні та єпархіальні структури та, як і раніше, користувалася високою повагою більшості населення. До того ж, після закінчення громадянської війни церква залишалася в країні фактично єдиним впливовим і публічним суспільним інститутом, незалежним від нової державної влади. Подібне становище було неприпустимим для радянського керівництва. У зв'язку із започаткуванням НЕП більшовики мусили відмовитися від ідеї швидкого подолання «релігійних забобонів», однак тепер вони робили ставку на усунення від церковного управління патріарха Тихона та інших авторитетних архіпастирів, щоб зруйнувати єдність церкви, зробити її підконтрольною, а надалі – повністю розкласти і знищити.

Приводом для нової потужної антицерковної кампанії став голод у Поволжі (1921–1922 рр.) Церква одразу ж долучилася до надання допомоги жертвам голодомору і пропонувала владі взаємоприйнятне співробітництво. Частина радянських керівників (передусім глава ВЦВК М.І. Калінін) вважали допустимим піти на порозуміння з церквою. У грудні 1921 – на початку лютого 1922 рр. погоджено положення «Про можливу участь духовенства і церковних громад у наданні допомоги голодуючим». Церква отримала юридичні права проводити добровільний збір пожертвувань. Патріарх Тихон висловив готовність передати на користь справи церковні цінності. Однак одночасно інша частина партійно-державних діячів готувалася до насильницького вилучення у церкви матеріальних багатств. Найактивніше виступав за це Л.Д. Троцький. 16 лютого 1922 р. прийнято декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодуючим», який приписував конфіскацію

у храмах предметів із дорогоцінних металів. 23 лютого декрет опубліковано, а 28 лютого патріарх Тихон звернувся до духовенства і вірян із закликом, заявивши про допустимість пожертвування церковних предметів, що не освячені та не мають богослужбового вжитку, але вилучення богослужбових священних предметів розцінив як святотатство.

Насильницькі дії з вилучення цінностей із храмів викликали протести вірян, подекуди вони переросли у силовий спротив представникам влади. В Політбюро відбувалася полеміка з приводу необхідності застосування при вилученні репресивних заходів. М.І. Калінін, В.М. Молотов і Л.Б. Каменев вимагали з обережністю виконувати поставлене завдання у зв'язку з загрозою масових заворушень. Л.Д. Троцький, І.В. Сталін і Г.Є. Зінов'єв, навпаки, були прибічниками найжорстокіших дій проти вірян, у чому їх підтримувало керівництво Державного політичного управління (ДПУ). На самому початку більшість членів Політбюро схилилася до того, що «справа організації вилучення церковних цінностей ще не підготовлена і потребує відтермінування, принаймні в деяких місцях». Після повідомлень з міста Шуя Иваново-Вознесенської губернії, де 15 березня 1922 р. при зіткненні парафіян із військами були вбиті та поранені, в Політбюро виникло збентеження. 19 березня складено інструктивну телеграму ЦК РКП(б) за підписом Молотова з указівкою місцевим партійним органам «з огляду на виниклі ускладнення» припинити вилучення церковних цінностей і зосередитися на агітаційній роботі.

Отримавши повідомлення про телеграму Молотова, Ленін того самого дня звернувся до членів Політбюро з секретним листом, вимагаючи вжиття надзвичайних заходів проти керівництва церкви. Листа написано в агресивній тональності, головним противником радянської влади в ньому названо «чорносотенне духовенство на чолі зі своїм вождем», тобто патріархом Тихоном. Ленін приписував святителеві Тихону «план дати нам вирішальний бій саме в даний момент», при цьому тут же сам стверджував, що саме в цей час боротьба з владою для церкви «особливо безнадійна й особливо невигідна». Навпаки, для влади «даний момент становить собою не тільки виключно сприятливий, а й узагалі єдиний момент, коли ми можемо 99-ма зі 100 шансів на повний успіх розбити неприятеля вщент і забезпечити за собою необхідні для нас позиції на багато десятиліть». Ленін вважав, що опір вилученню цінностей на потреби жертв голоду підриває авторитет церкви, позбавляє її підтримки народних мас і створює для більшовиків зручні умови для насильницьких дій [17, с. 141].

Ленін помилково вважав, що церква володіла цінностями в декілька сотень мільйонів або навіть мільярдів золотих рублів (реальна вартість конфіскованих у 1922 р. церковних цінностей становила 4,6 млн руб.) і мав

серйозні фінансові плани на цей фонд, без якого, за його словами, «жодна державна робота взагалі, жодне господарське будівництво зокрема, і надто жодне відстоювання своєї позиції в Генуї зовсім немислимі». Перспектива порозуміння із західними державами на Генуезькій конференції (1922 р.) була для Леніна додатковим аргументом для негайного проведення репресій проти церкви: «...за міжнародним становищем Росії для нас, за всієї вірогідності, після Генуї виявиться або може виявитися, що жорсткі заходи проти реакційного духовенства будуть політично нераціональні, можливо, навіть занадто небезпечні». Отже, робив висновок Ленін, «ми повинні саме тепер дати найрішучіший і нещадний бій чорносотенному духовенству і придушити його опір з такою жорстокістю, щоб вони не забули цього протягом декількох десятиліть» [17, с. 143]. Патріарха Тихона Ленін вважав доцільним не арештовувати, але встановити над ним і над його листуванням ретельний контроль з боку ДПУ.

Позиція Леніна змінила розстановку сил в Політбюро, де більшість отримали прибічники жорсткої лінії. Під виглядом кампанії з вилучення цінностей розпочалися безпосередні каральні дії проти церкви. Оперативне керівництво на місцях здійснювали секретні «трійки» у складі секретаря губернського комітету партії, начальника губернського відділу ДПУ і губернського військового комісара. Перші ж арешти мали на меті позбавити церкву керівництва. Наприкінці березня 1922 р. у Москві за обвинуваченням в організації протидії вилученню церковних цінностей запроторено до в'язниці майже всіх членів вищого церковного управління і Московської єпархіальної ради, найбільш видні та впливові ієреї і керівники органів парафіяльного управління. 4 травня 1922 р. притягнуто до судової відповідальності патріарха Тихона, якого з наступного дня тримали під домашнім арештом. Усього в 1922 р. по країні пройшло 250 судових процесів за обвинуваченням у «спротиві вилученню церковних цінностей», вироки винесено 732-м обвинувачуваним [13, с. 409].

Крім безпосередніх репресій, органи влади організовували групи «прогресивного духовенства» для вчинення дій проти канонічної ієрархії. 20 березня 1922 р. ДПУ доповідало в Політбюро про наявність церковної опозиції патріархові та «реакційній групі синоду». На думку ДПУ, цій опозиції слід було б надати можливість обрати до церковного керівництва «осіб, налаштованих більш доброзичливо до Радянської влади». 30 березня Троцький запропонував Політбюро план розколу церкви та розгрому її «чорносотенно-монархічного крила» за допомогою «буржуазно-угодовського» духовенства за підтримки влади, щоб «змусити довести їх цю кампанію всередині церкви до повного організаційного розриву з чорносотенною ієрархією, до власного нового собору та но-

вих виборів ієрархії». Після цього Троцький мав намір негайно провести «кампанію проти обновленської церкви», перетворити «буржуазну реформацію церкви» на «викидень» [18, с. 163]. Цей план у Політбюро підтримали Сталін, Молотов, Зінов'єв і Каменев. Ленін не висловив своєї думки, але фактично надав Троцькому загальне керівництво діями проти церкви, зокрема організацію у травні 1922 р. спроби захоплення вищої церковної влади групою обновленців. Водночас Ленін не схвалив пропозицію Троцького офіційно підтримати «прогресивне духовенство» в центральній партійній пресі. У середині травня 1922-го Ленін у записці, складеній від імені членів Політбюро, виступив проти прийняття такого рішення, хоча загалом схвалив курс на активне втручання у внутрішні справи церкви [18, с. 314]. Влітку 1922 р. обновленський розкол поширився країною, дезорганізувавши центральне та єпархіальне церковне управління. Невизнання обновленського Вищого церковного управління слугувало підставою для репресій проти духовенства. Згідно з декретом ВЦВК від 10 серпня 1922 р. щодо священнослужителів, які боролися проти обновленців, застосовувалося адміністративне заслання без суду на 3 роки. У зв'язку з обвинуваченнями у причетності до протидії вилученню церковних цінностей і спротиву обновленцям кинуто до в'язниці або адміністративно заслано 66 архієреїв РПЦ – більше половини від їхньої загальної кількості [13, с. 410].

Протистояння з православною церквою було основою радянської релігійної політики. Щодо інших конфесій, у перші роки після Жовтневої революції політика більшовиків була, як правило, менш жорсткою. У пропагандистських цілях «колишній панівній» православній Церкві протиставлялися всі інші релігії, які раніше обмежувалися в правах або переслідувалися царизмом. На практиці крім заяв про лояльність з боку релігійних лідерів визначальним чинником була ступінь структурної організації конфесії. Наявність централізованої ієрархічної структури слугувала для більшовиків вагомою підставою віднести цю конфесію до своїх противників. Так, римо-католицьку церкву (РКЦ), яка хоча й перебувала за царизму в певних обмежувальних умовах, П.А. Красіков у своєму виступі перед співробітниками 8-го відділу НКЮ у травні 1918 р. відніс нарівні з православною до «великих церков», які «безумовно ворожі Радянській владі».

Згодом, через хворобу Ленін уже не відігравав істотної ролі в прийнятті рішень, зокрема, і з питань державно-церковних відносин. Вочевидь без нього в Політбюро вирішено питання про відсторонення Троцького від керівництва боротьбою з церквою. Леніну, який повернувся на деякий час до роботи в жовтні 1922 р., залишалось лише висловити

здивування, ознайомившись зі складом формованої натоді комісії ЦК РКП(б) з церковних питань: «Не розумію, чому немає т. Троцького, який декілька місяців пильнував так близько за течіями в церкві» [19, с. 407]. Поступово склалася нова структура здійснення державної релігійної політики: найважливіші політичні рішення колективно приймали члени Політбюро, серед яких дедалі більш чільну роль відігравав І.В. Сталін; виконання партійних рішень на місцях передавалося головним чином відділам ДПУ; поточне керівництво і координацію діяльності державних органів щодо релігійних об'єднань здійснював робочий орган ЦК РКП(б) – так звана Антирелігійна комісія.

Мабуть, востаннє Ленін звертався до державно-релігійних питань у зв'язку з долею «церковного» 5-го (колишнього 8-го) відділу НКЮ. 28 листопада 1922 р. Малий Раднарком (постійна робоча комісія РНК) прийняв рішення про скасування 5-го відділу, але його глава П.А. Красіков звернувся до Леніна з проханням про перегляд цієї постанови. 5 грудня Ленін викликав до себе секретаря Малуго Раднаркому Г.М. Леплевського, який пояснив прийняте рішення тим, що «процес відокремлення церкви від держави повинен вважатися закінченим, що саме це було головним завданням відділу П.А. Красікова, що для охоплення нових тенденцій, виявлених у справах церкви, є потреба в іншій, набагато потужнішій державній організації». У відповідь Ленін не підтримав створення спеціальної державної організації у справах церкви і заявив, що для цього досить невеликого апарату відділу НКЮ. Також Ленін висловився про перспективи релігійної політики: «Стосовно твердження, що процес відокремлення церкви від держави завершився, то це, мабуть, і так; церкву від держави ми вже відокремили, але релігію від людей ми ще не відокремили» [20, с. 98–99]. В результаті 5-й відділ НКЮ був збережений, але перетворився на експертно-консультативний орган. Подальші зміни в релігійній політиці у 1923 р. – спочатку посилення релігійних гонінь, підготовка судового процесу над святителем Тихоном, а потім несподіване звільнення патріарха і перехід Радянської держави до більш гнучкого курсу щодо церкви (так званий «релігійний неп») – відбувалися вже без участі Леніна, відстороненого Політбюро від прийняття будь-яких рішень.

Таким чином, Жовтнева революція 1917 р. принципово змінила релігійну ситуацію в країні і характер державно-церковних відносин. Передусім це стосувалося православ'я – найбільшої і найвпливовішої конфесії, котра раніше офіційно займала провідне становище у державі. Прихід до державного керівництва більшовицької партії означав для православних настання епохи жорстоких гонінь.

Прийнятий на засіданні РНК декрет «Про відокремлення церкви від держави» позбавив православну церкву юридичних та майнових прав і заклав, таким чином, основи її безправного становища на цілий період існування радянської влади. Цей декрет став замахом на весь устрій церковного життя і актом відкритого гоніння на церкву. Серед загальнодержавних антицерковних акцій, здійснених більшовиками у досліджуваний період найбільшого резонансу набули: блюзнірська кампанія з розкриття рак зі святими мощами, масове закриття монастирів та кампанія з вилучення церковних цінностей.

Під час реалізації релігійної політики більшовики корегували свої цілі та методи залежно від внутрішньополітичної ситуації: громадянська війна, НЕП, голод та ін. Першопочатковою метою релігійної політики радянської влади було відокремлення церкви від держави, згодом у процесі її реалізації були сформовані інші: ліквідація колишньої, до революційної системи державно-церковних відносин; ліквідація усієї ієрархічної системи управління РПЦ; «звільнення трудящих мас від релігійних забобонів шляхом пропаганди і підвищення свідомості мас». Для реалізації зазначених заходів було використано широке коло методів – репресії, антицерковна пропаганда, агентурна робота (для внесення розколу всередині церкви).

Використані джерела та література:

1. Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства от 15 декабря 1917 года. № 33.
2. Декрет II-го Всероссийского Съезда Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов «О земле». Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1917 г. № 1, ст. 3. Сборник декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
3. Ленин В.И. Четырехлетняя годовщина Октябрьской революции. Полное собрание сочинений. Т. 44. С. 145.
4. Крапивин М.Ю., Макаров Ю.Н. «Незаменим для работы в области проведения декрета отделения церкви от государства»: Документальный портрет М.В. Галкина (1885–1948). *Былые годы*. Сочи, 2014. № 4 (34). С. 646.
5. Правда. 1917. № 205, 3 декабря.
6. Декрет Совета Народных Комиссаров «Об отделении церкви от государства и школы от церкви». Собрание указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 18, ст. 263. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
7. Ленин В.И. Всем, всем! Полное собрание сочинений. Т. 35. С. 322.
8. Декрет Совета Народных Комиссаров «О введении западно-европейского календаря». Собрание Указаний и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 19, ст. 289. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.

9. Бонч-Бруевич В.Д. Избранные атеистические произведения. Москва, 1973. С. 142.
10. Конституция (Основной Закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики, принятая V Всероссийским Съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 51, ст. 582. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
11. Постановление Народного Комиссариата Юстиции «О порядке проведения в жизнь декрета «Об отделении церкви от государства и школы от церкви» (Инструкция) от 24 августа 1918 г. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства. 1918 г. № 62, ст. 685. Сборник Декретов 1917–1918 гг. Государственное издательство. Москва, 1920. 312 с.
12. Постановление Совета Народных Комиссаров «О Красном терроре» от 5 сентября 1918 года. Ст. 710. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства от 12 сентября 1918 г. № 65. С. 789.
13. Православная энциклопедия. Том XL. С. 403-410.
14. Следственное дело Патриарха Тихона: Сборник документов по материалам Центрального архива ФСБ РФ. Москва: Православный Свято-Тихоновский богословский институт, 2000. 1015 с.
15. Крапивин М.Ю. Деятельность С.М. Труфанова (бывшего иеромонаха Илиодора) в Советской России (1918–1922) в связи с формированием государственной политики в отношении православной Церкви. *ВЦИ*. 2011. № 1/2 (21/22). С. 141–142.
16. Кривошеева Н.А. «Всецело приспособление к духу времени». *Вестник ПСТГУ. Серия 2: История. История РПЦ*. 2009. Выпуск 3 (32). С. 81–82.
17. Ленин В.И. Письмо членам Политбюро. 1997. С. 141–143.
18. Архивы Кремля. Политбюро и церковь, 1922–1925 гг.: в 2-х кн. Книга 1. Москва: РОССПЭН, 1998. С. 163.
19. В.И. Ленин: Неизвестные документы. Москва, 1999. С. 407.
20. Леплевский Г.М. О работе В.И. Ленина в Совнаркоме в 1921–1922 гг. Ленин на хозяйственном фронте: Сборник воспоминаний. Москва, 1934. С. 98–99.

УДК 94:316.422 (4-11)

Л.Д. Чекаленко

доктор політичних наук, професор

МОДЕРНІЗАЦІЯ НОВОПОСТАЛИХ ДЕРЖАВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДО ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Модернізація – доволі складний процес, що надає будь-якому явищу сучасного вигляду, оновлює відповідно до інших засад, поглядів, ідей та потреб. Модернізації були піддані всі пострадянські держави, одні більшою, інші – меншою мірою. Зазначимо, що процеси модернізації пострадянських республік відрізнялися від центральноевропейських своєю історико-культурною спадщиною колишніх радянських режимів, що формувала